

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

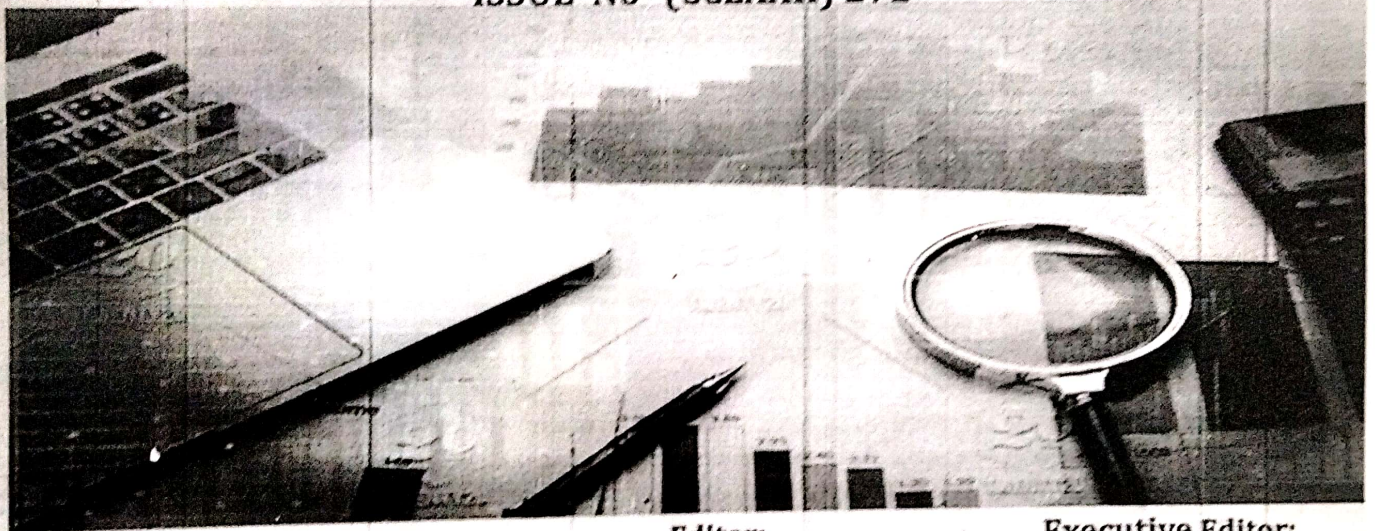
SHODH VISHLESHAN

SPECIAL ISSUE

Lokmanya Mahavidyalaya, Warora, Dist- Chandrapur

February -2021

ISSUE No- (CCLXXII) 272

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Subodhkumar Singh
Principal
Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora,
Dist- Chandrapur (MS)442907

Executive Editor:
Prof.T.S.Mane
Dr.Ravindra B.Shende
Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora,
Dist- Chandrapur (MS)442907

This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	आत्मनिर्भर भारत अभियानात मराठीचे योगदान आणि संधी	प्रा.डॉ. जयश्री प्र. शास्त्री	1
2	विदर्भ का क्षेत्रवादी आन्दोलन, क्षेत्रीय असंतुलन की उपजः समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ.श्रीनिवास पिलगुलवार	9
3	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने:राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण	प्रा. तानाजी संभाजी माने	19
4	आधुनिक इतिहासलेखनाचे नवीन प्रवाह	प्रा.डॉ. दीपक पां. लोणकर	23
5	भारतीय योग पध्दती व मानवाची रोगप्रतिकार शक्ति:आत्मनिर्भर भारताच्यासंदर्भात	प्रा. उत्तम रामचंद्र देउळकर	34
6	आत्मनिर्भर भारत : एक दृष्टीक्षेप	प्रा.डॉ. रवींद्र बापुराव शेंडे	40
7	कौमार्यावस्थेतील विद्यार्थीनींच्या स्वःसंकल्पनेचा त्याच्या भावनिक बुद्धिमत्तेशी संबंध	प्रा. योगिता गोरे	48
8	IT-Base Best Practices in College Libraries	Leena N. Puppalwar	58
9	Expressionism in Mahesh Elkunchwar's <i>Old Stone Mansion</i>	Shrikant Niranjana Puri	62
10	The Theme of Patriotism in <i>Lashkar</i> by Mukul Deva	Alka A. Kulkarni	68
11	एकविसाव्या शतकात गृहव्यवस्थापणाचे बदलले स्वरूप (गृहव्यवस्थापनामध्ये स्वयंपाकघरातील गृहिणीची बदलती भूमिका)	प्रा.जयश्री जाधव	72
12	मराठी संत पंचकातील एकांतवास आणि जागतिक महामारीतील विलगीकरण	डॉ. पल्लवी ताजने	79
13	कापूस उत्पादन व विपणन व्यवस्थापन	प्रा.नितेश गुलाब जोगी	88
14	वस्तू व सेवा कराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा.कु. प्रिती दिलीपराव पोहाणे	93
15	वस्तू व सेवा कर आणि परिणाम	प्रा. कु. प्रियंका रमेश येडे	98
16	पिक विमा योजनेचा शेतकरी वर्गावर झालेला आर्थिक परिणाम	प्रा.विकास सुरेश दुमणे	102

आत्मनिर्भर भारत : एक दृष्टीक्षेप

प्रा.डॉ. रवींद्र बापुराव शेंडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जि. चंद्रपूर (महा.), पिन. ४४२९०७

गोषवारा :

भारत एकविसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकातही विकसनशील राष्ट्र आहे त्यामुळे भारताकडे आत्मनिर्भरतेसाठी जी प्रचंड क्षमता आहे त्याची प्रथमता ओळख होणे आवश्यक आहे. आत्मनिर्भरता म्हणजे स्वावलंबन होय तसेच प्रसंगी दुसऱ्यांना सार्थक मदत करणे होय. भारतीय अर्थव्यवस्था इंग्रजी साम्राज्याअगोदर स्वयंपूर्ण होती. या भारतीय अर्थव्यवस्थेला इंग्रजांनी जाणूनबुजून तोडले. हा आत्मनिर्भरतेचा तोडलेला धागा जोडण्यासाठी आजची अधिक लाभांश देणारी देशाची लोकसंख्या, पुढे निर्माण होणारी पर्याप्त लोकसंख्या, विकासाचे आर्थिक व आर्थिकेत्तर घटकांच्या मदतीने आत्मनिर्भरतेचा धागा जोडणे शक्य आहे. तसेच आत्मनिर्भरतेसाठी प्रत्येकाला वेळोवेळी सुचणाऱ्या सार्थक युक्त्यांचा वापर करणेही आवश्यक आहे. थोडक्यात आत्मनिर्भरतेसाठी अजागतिकीकरणाचा प्रभावी वापर होणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या क्षमता आणि मर्यादांची ओळख लक्षात घेवून मा. पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी १२ मे, २०२० रोजी देशाला जवळपास ३० मिनिटे संबोधित केले. या संबोधनामध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी भारताला आत्मनिर्भर होण्याचा नवीन कार्यक्रम दिला. आत्मनिर्भरतेचा उद्देश कोरोना या रोगापूरताच मर्यादित नाही, तर भविष्यामध्ये भारत आत्मनिर्भरतेतून समर्थ होईल, असे त्यांना सुचवायचे आहे. आत्मनिर्भरता मिळविणे कठीण असले तरी शक्य आहे कारण भारताकडून 'वमुधैव कुटूंबकम्' पाळल्या जात आहे. तसेच भारताने अनेक प्राचीन संस्था अस्तित्वात असलेल्या व नविन स्रोतांच्या वापरांसाठी शिल्लक ठेवल्या आहे.

'आत्मनिर्भरता' ही संकल्पना नवीन वाटत असली तरी ती जुनीच आहे. ती वेगवेगळ्या स्वरूपात चालत आलेली आहे. महात्मा गांधींची स्वदेशीची संकल्पना, लोकमान्य टिळकांची चतुःसूत्री, तिसऱ्या योजनेचे (१९६१-१९६६) मुख्य उद्दिष्ट्य - स्वयंपूर्णता, दादाभाई नोरोजींचा आर्थिक निःसारणाचा सिध्दांत, राष्ट्रपुरूषांचा राष्ट्रवाद, 'मेक इन इंडिया', 'स्टार्ट अप', राष्ट्रपुरूषांचे बाणेंदार उल्लेख - 'जय जवान जय किसान', 'शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा', वर्तमान पंतप्रधानाची विविध घोषवाक्य - 'सबका साथ - सबका विकास', 'लोकल के लिए व्होकल' या सर्व संकल्पनांच्या मुळाशी आत्मनिर्भरता समाविष्ट आहे किंवा आत्मनिर्भरतेला पूरक ठरणाऱ्या सर्व संकल्पना किंवा योजना आहे.

आत्मनिर्भरता या साधनातून 'समर्थ भारत' हे साध्य प्राप्त करावयाचे असेल तर साधारणतः पुढील वातावरण देशात व जगात अपेक्षित आहे. (१) प्रत्येकाकडून शास्त्रज्ञानाऐवजी शास्त्रज्ञानाचा वापर (२) प्रत्येकाला वेळोवेळी सुचणाऱ्या सार्थक युक्त्यांचा वापर (३) जगाच्या पाठीवर सदासर्वकाळ शांतता. (४) प्रत्येक देशाकडे अतिरिक्त ठरणाऱ्या स्रोतांचा काटकसरीने वापर. (५) निसर्ग मानवी गरजा पूर्ण करू शकतो मानवी हाव पूर्ण करणार नाही याची आठवण. (६) राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संस्थांची भूमिका निपक्षपाती अशा सार्थक वातावरणामुळे आत्मनिर्भरता एका देशात निर्माण होऊन एका देशाची आत्मनिर्भरता दुसऱ्या देशांना त्याच वेळी प्रेरकतेतून उपलब्ध होऊन देशाच्या समर्थतेतूनच विश्वामध्ये समर्थपणा निर्माण होण्यास कुठल्याही अडचणी नाही. एकूणच "तन-मन-धन से सदा सुखी हो भारत देश हमारा-विश्व हमारा" हे घोषवाक्य आत्मनिर्भरतेतूनच मिळविणे शक्य आहे.

बीज शब्द

नवे जागतिकीकरण, उदारिकरण व खाजगीकरण, सर्वसमावेशक व्यूहरचना,

निवडक संशोधन साहित्याचा आढावा

धरचक्रवर्ती पी. जी. (२०१७) यांनी योजना मासिकातील आपल्या लेखात विकास आणि आपत्तीमधील त्रीमितीय संबंध सांगितला आहे. (फडणवीस मृणालीनी (२०२०) यांनी अर्थमिमांसा संशोधन पत्रिकेमध्ये विकासाचा पर्याय : भांडवलवाद ? या लेखात जगात बऱ्याच नकारात्मक बाबी असल्याने विकासाकरीता समाजाभिमुख नवप्रवर्तन आवश्यक असल्याचे सांगितले. गाडगीळ गंगाधर (१९६१) यांनी 'नियोजन आणि समृद्धी' या पुस्तकात आधुनिक भारतीय रणसंग्रामाचे विवेचन सांगितले आहे.

थोडक्यात आत्मनिर्भरतेसाठी अनेक प्रयोग भारतात झाले असले तरी प्रस्तुत शोधनिबंधात काही नवीन युक्त्या सुचविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत शोधनिबंधाची पुढील उद्दिष्ट्ये ठरवलेली आहेत. ज्यात आत्मनिर्भरतेतून समर्थ भारत निर्माण होईल हा प्रमुख उद्देश आहे.

- १) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वपूर्ण तथ्यांचा किंवा वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
- २) तीनही क्षेत्राचा अपारंपारिक उर्जास्रोतासारखा वापर आवश्यक आहे याचा अभ्यास करणे.
- ३) मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आत्मनिर्भर भारतासाठी सुचविलेल्या पाच आधारस्तंभाचा अभ्यास करणे.
- ४) आत्मनिर्भर भारताच्या निवडक अंतिम स्रोतांचा आणि मर्यादांचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाची गृहीते

- १) आत्मनिर्भरता स्थळ, काळ, देश व व्यक्ती सापेक्ष तसेच मानसिक संकल्पना आहे.

संशोधनपद्धती

या शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करतांना घटक विश्लेषण (Data Analysis) या पध्दतीचा वापर केला त्यासाठी तथ्य संकलन व माहिती संकलनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम सामुग्रीचा आधार घेतला आहे.

शोधनिबंधाचे विश्लेषण

आत्मनिर्भरतेतून समर्थ भारत निर्माण करण्यासाठी भारत आणि जगाच्या पाठीवर जे वातावरण अपेक्षित आहे त्यामध्ये प्रत्येक देशात सदासर्वकाळ शांतता टिकणे ही परिस्थिती कठिण आहे. कारण सदासर्वकाळ शांतता टिकणे म्हणजे समुद्राला नदीच्या दिशेने वळते करण्यासारखे आहे किंवा पूर आलेल्या जमिनीवर शास्त्रीय पध्दतीने घर बांधण्यासारखे आहे किंवा चमत्कारच होईल. पण हे मात्र खरे आहे की शांततेशिवाय कोणत्याही देशाला सामर्थ्यपणा प्राप्त करणे कठिण आहे. आत्मनिर्भरतेची कक्षा संकुचित नसून ती व्यापक आहे. कारण "जगा आणि जगू द्या" या मुख्य तत्वाला आत्मनिर्भरता अधिक विस्तारित करते. आत्मनिर्भरतेचे अनेक स्रोत जगाच्या पाठीवर उपलब्ध असल्यामुळे प्रत्येक देशाला आत्मनिर्भरता किंवा स्वावलंबी होणे शक्य आहे. या सर्व स्रोतांचा किंवा बलस्थानांचा शोध भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीकोणातून पुढील प्रमाणे,

भारतीय अर्थव्यवस्थेची मूलभूत लक्षणे किंवा महत्त्वपूर्ण तथ्ये-

अ.क्र.	घटक	विवरण
१	एकूण लोकसंख्या (२०११)	१२१.०२ कोटी
२	जागतिक लोकसंख्येत लोकसंख्येचे प्रमाण	१७.७ %
३	ग्रामीण लोकसंख्या (२०११)	६८.८४ %
४	शहरी लोकसंख्या (२०११)	३१.१६ %
५	लोकसंख्येची घनता (२०११)	३८२ प्रति वर्ग किमी
६	देशाचे एकूण क्षेत्रफळ	३२८७२६३ वर्ग किमी
७	जगात क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने भारताचे स्थान	७ वे (२.४२%)

८	वनाने व्याप्त प्रदेश	६७८३३३ वर्ग किमी (२०.६४%)
९	एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न (२०१९-२०२०)	१४३ लाख करोड (चालू किंमती नुसार)
१०	दरडोई उत्पन्न (२०१९-२०२०)	१,१०,००० रूपये (चालू किंमतीनुसार)
११	मानवी विकास निर्देशांक (२०१९)	१२९ क्रमांक (१८९ देशांमध्ये)
१२	जी. डी. पी. दर (२०१६-२० १७.२०१९-२०२०)	अनुक्रमे ८.२%, ७.१%, ६.२%, ४.२%,
१३	पंचवार्षिक योजना (१९५१-२०१७)	१२ पंचवार्षिक व ०७ वार्षिक योजना पूर्ण
१४	त्रीवर्षीय कृती योजना	(२०१७-१८, २०१८-१९, २०१९-२०)
१५	राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्राचा वाटा (२०१९-२०२०)	अनुक्रमे १५%, ३०%, ५५%
१६	खाद्यान्न उत्पादन (२०१९-२०२०)	२९५.६७ मिलियन टन
१७	रेल्वे झोनची संख्या	१७ झोन
१८	नगद आरक्षण अनुपात (०६.०१.२०२१)	३%
१९	बँक दर (०६.०१.२०२१)	४.२५%
२०	रेपो रेट (०६.०१.२०२१)	४%
२१	रिवर्स रेपो रेट (०६.०१.२०२१)	३.२५ %
२२	राष्ट्रीयीकृत बँकांची संख्या (नोव्हेंबर २०२०)	१२
२३	गठित वित्त आयोगाची संख्या	१५
२४	१५ व्या वित्त आयोगाचा कालावधी	२०२०-२०२५
२५	एकूण विदेशी कर्ज (जून २०२०)	५५४ बिलियन डॉलर
२६	कार्यकारी लोकसंख्या (२०११)	७२.९७ कोटी

स्रोत - आर्थिक समीक्षा २०१९-२०२०

तीनही क्षेत्रांचा अपारंपारिक उर्जास्रोतासारखा परस्परपूरक वापर

शेती, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रे अर्थव्यवस्थेचे मुख्य खांबे आहेत. हे तीनही खांबे परस्परपूरक आहे, स्वतंत्र नाही हे प्रथमता लक्षात घेणे आवश्यक आहे. आज तीनही क्षेत्रांचा जी. डी. पी. मधील वाटा फार विसंगत होत चाललेला आहे. (कृषी क्षेत्र १५%, उद्योग क्षेत्र ३०% आणि सेवा क्षेत्र ५५%) यात योग्य समन्वय साधने आत्मनिर्भरतेसाठी आवश्यक आहे.

अधिक लोकांना समावून घेण्याची क्षमता कृषी क्षेत्राकडे सुरवातीपासूनच आहे. सामान्य व आरोग्य आणिबाणीच्या वेळीसुद्धा या क्षेत्राचा अनुकूल प्रभाव कायम असतो. "सर्व समान असले तरी काही लोक अधिक समान असतात" (जार्जे आर्वेल) या युक्तीप्रमाणे आपल्या देशात शेतीला महत्त्वाचे स्थान गांधी-विनोबा तंत्राच्या सहाय्याने प्रसंगी आधुनिक तंत्राच्या सहाय्याने देणे आवश्यक आहे.

नैसर्गिक व मानवी भांडवलाच्या पर्याप्त वापरासाठी उद्योग व व्यवसायांचे नियोजनरित्या विकेंद्रीकरण करणे आवश्यक आहे. आज उद्योग व व्यवसायांचे मर्यादित अशा शहरे व महानगरांमध्ये केंद्रीकरण झाल्यामुळे उत्पन्नाचे केंद्रीकरणही वाढले आहे. त्यामुळे उत्पन्नाच्या विकेंद्रीकरणासाठी, नैसर्गिक व मानवी साधणाच्या वापरासाठी तसेच बऱ्याच नकारात्मक गोष्टी देशात पसरल्या असल्यामुळे उद्योग व व्यवसायांचे विकेंद्रीकरण आवश्यक आहे.

सेवा क्षेत्रात जेवढ्या संस्था मोडतात त्यांच्यामध्ये आत्मनिर्भरतेसाठी वित्तीय सर्वसमावेशन वृत्ती वाढीला लागणे अपेक्षित आहे. सर्व नागरिक सेवा क्षेत्रासोबत जुडणे आणि त्याचे फायदे सर्वांना मिळणार असे वातावरण अपेक्षित आहे. उदा. विम्याच्या कक्षेत सर्वच नागरिकांचा समावेश, बँकासोबत सर्वच भारतीय परिसर व वयोगट जुळणे आणि त्याचे फायदे सर्वांना, किंमत स्थिरतेला प्रोत्साहन देऊन विकास मोठा करण्याची क्षमता या क्षेत्राकडून वाढणे अपेक्षित आहे.

शोडक्यात, शेती, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र एकमेकांसाठी पर्याय नाही तर प्रत्येक क्षेत्राच्या क्षमता आणि मर्यादा वेगवेगळ्या आहे. त्यामुळे या तीनही क्षेत्रांचा परस्परपुरक वापर अपारंपारिक उर्जास्रोतांसारखा होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे आपल्या देशाच्या आत्मनिर्भरतेला खरी बळकटी येईल.

सार्वजनिक आरोग्य आणि शिक्षण व्यवस्था बळकट करणे

आत्मनिर्भरतेकरिता सार्वजनिक आरोग्य बळकट करणे आवश्यक आहे. (कांबळे पी. एस., २०२०) कारण आरोग्यविषयक आणि बाणीच्या काळात खाजगी क्षेत्रावरील अवलंबित्व जोखमीचे ठरते. कारण खाजगी क्षेत्र आरोग्याच्या बाबतीत तात्पुरती मलमपट्टी आहे. त्यामुळे शासनाने जन्मापासून-मृत्यूपर्यंत आरोग्याची जबाबदारी सांभाळल्यास (सामुहिक गट विम्या आधारे) प्रत्येकजण स्वःताच्या कौशल्याचा वापर प्रत्येकवेळी राष्ट्रहितासाठी अधिक करेल. तसेच शिक्षणाबाबतीतही खाजगी क्षेत्रावर अवलंबने जोखमीचे ठरते. (कांबळे पी. एस., २०२०) कारण आज खाजगी शिक्षणव्यवस्था सर्व प्रकारच्या विषमता कमी करण्याऐवजी वाढवित आहे. त्यामुळे समान पातळीचे दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी सार्वजनिक शिक्षणव्यवस्था विकसित करणे आवश्यक आहे. अधिक मानवी भांडवल असणाऱ्या आपल्या देशात खाजगी शिक्षण व्यवस्था मोठ्या झाल्यास पुढे मोठे संकट नक्की येईल त्यामुळे सर्व विषमता कमी करण्यासाठी, मानवी भांडवलाचा कणा मजबूत करण्यासाठी तसेच अज्ञान दूर करण्यासाठी सार्वजनिक शिक्षणव्यवस्था बळकट करणे आवश्यक आहे. जी. डी. पी. मधील सर्वात जास्त वाटा शिक्षणावर खर्च करणे आवश्यक आहे. वर्तमान व भविष्यामधील सर्व विषमता कमी करण्याची ताकद सार्वजनिक शिक्षणव्यवस्थेमध्ये असल्यामुळे सार्वजनिक शिक्षण व्यवस्थेत आवश्यक सुधारणाही करणे तत्काळ गरजेचे आहे.

सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्राच्या सह अस्तित्वातून स्वायत्त व प्रेरित गुंतवणूकित वाढ

भारतानेमिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केल्यामुळे खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्राच्या सहअस्तित्वाला आणि स्वायत्त व प्रेरित गुंतवणूकीला मोठा आधार मिळाला आहे. परंतु १९९० च्या दशकामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील दोषामुळे खाजगीकरणाला वेग प्रचंड वाढला आहे. त्यामुळे कोणतेही सरकार खाजगीकरणाला प्रोत्साहन देत आहे हे खरे असले तरी आत्मनिर्भरतेसाठी दोनही क्षेत्रांच्या समान सहअस्तित्वाला डिफेन्स सारखे लक्ष देणे गरजेचे आहे. आवश्यक त्या ठिकाणी, आवश्यक त्या क्षेत्रात, आवश्यक कालावधीकरिता सरकारने खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील मालकीहक्कात बदल करणे आवश्यक आहे. खाजगी क्षेत्रात एकाधिकारशाही नष्ट झाली असली तरी तिची जागा आज अल्पाधिकाराने घेतली आहे. एकाधिकारात एका व्यक्तीची मालकी असते तर अल्पाधिकारात मोजक्या व्यक्तींची मालकी तयार होते. हे मोजके व्यक्ती बाकीच्या स्पर्धकांना स्पर्धेत येवू देत नसल्यामुळे एकाधिकारासारखे फायदे अल्पाधिकारात त्यांना मिळते आणि त्याचवेळी ग्राहकांचे किंवा जनतेचे प्रचंड नुकसान होऊन विकासावर मर्यादा येत असलेल्या पहायला मिळत आहे. आज नावापुरती मिश्र अर्थव्यवस्था शिल्लक आहे आणि आपल्या देशात भांडवलशाही अर्थव्यवस्था छुप्या स्वरूपात वर्चस्व प्रस्थापित करीत आहे. दोनही क्षेत्रांचे सह अस्तित्व व दोनही गुंतवणूकीला प्रेरणा (खाजगी क्षेत्राकडून होणारी गुंतवणूक प्रेरित गुंतवणूक तर शासनाकडून होणाऱ्या गुंतवणूकीला स्वायत्त गुंतवणूक म्हणतात) आणि यातून समाजाभिमुख नवप्रवृत्तनावर मुख्य भर दिल्यास आत्मनिर्भरता शक्य तितक्या लवकर निर्माण होईल. ज्याप्रमाणे चालण्यासाठी दोनही पायांची, पाहण्यासाठी दोनही डोळ्यांची, कामांसाठी दोनही हातांची गरज आहे अगदी त्याचप्रमाणे दोनही क्षेत्रे व दोनही गुंतवणूकीचे महत्त्व आत्मनिर्भरतेसाठी सारखेच महत्त्वाचे आहे.

आत्मनिर्भरतेचे पाच आधारस्तंभ

मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आत्मनिर्भर भारत ही संकल्पना स्पष्ट करतांना पाच आधारस्तंभ सांगितले आहे यामध्ये (i) भारतीय अर्थव्यवस्था (ii) पायाभूत सुविधा (iii) किंमत व बाजार यंत्रणा (iv) लोकशाही (v) मागणी.

वरील पाचही घटकांचा क्रम मागेपुढे लागत असला तरी परस्परपुरकतेतून निर्माण होणारे महत्त्व सारखेच आहे.

(i) भारतीय अर्थव्यवस्था

भारतीय अर्थव्यवस्था विकसनशील आहे आणि विकासाचे सार्थक प्रयत्न स्वातंत्र्यापासून सुरू आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेली विविध संकटे दूर करून बऱ्याच अनुकूल घटना अर्थव्यवस्थेत घडल्या आहेत. त्यामध्ये राज्यघटनेची निर्मिती, निती आयोगाची स्थापना (जूने नाव नियोजन आयोग) पंचवार्षिक योजनांची मुख्यउद्दिष्टासह आखणी

आणि अंमलबजावणी, हरितक्रांतीचा प्रयोग, केंद्रीय बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, नोटाबंदीचे निवडक प्रयोग, वस्तू आणि सेवा करप्रणाली, नवे खाजगीकरण, जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाचा वापर, आंतरराष्ट्रीय संस्थासोबत नवे संबंध, अशा अनुकूल घटना आहेत. तरूणाईने युक्त असणारी आपली लोकसंख्या व नैसर्गिक साधनसंपत्तीमार्फत आपल्या अर्थव्यवस्थेचे रूपांतरण आत्मनिर्भरतेतून विकसित राष्ट्रात होणारे आहे, हे खरे आहे.

(ii) पायाभूत सुविधा

विविध उर्जास्रोत, वाहतूक व्यवस्था, दळणवळणाची साधने, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, बँका आणि वित्त कंपन्या, सामाजिक वरखंड बाबी इत्यादींचा समावेश पायाभूत सुविधांमध्ये होतो. पायाभूत सुविधा उत्पादनाला प्रत्यक्ष मदत करीत नसल्या तरी अप्रत्यक्ष मदतीतून प्रत्येक क्षेत्राच्या क्षमता वाढविण्यास या सोयी महत्त्वाच्या आहे. पायाभूत सोयीमधील गुंतवणूकीपासून परतावा तत्काळ मिळत नाही आणि गुंतवणूक मोठी असल्यामुळे सरकारचा हस्तक्षेप पायाभूत सोयीमध्ये कायम आवश्यक आहे. “बांधा-चालवा-हस्तांतरित करा” या सूत्राचा वापर पायाभूत सोयीमध्ये योग्य असला तरी अतिरेक होता कामा नये याची खबरदारी शासनाने घेणे आवश्यक आहे.

(iii) किंमत व बाजार यंत्रणा

प्रचंड ग्राहकवर्ग, मोठी बाजारपेठ अशी भारतीय अर्थव्यवस्थेची ओळख जगाच्या पाठीवर आहे. त्यामुळे बाजारपेठेतील चुकीच्या प्रथा शक्य तितक्या लवकर होणे आवश्यक आहे. आज आपल्या अर्थव्यवस्थेत एकाधिकाराची जागा अल्पाधिकार स्पर्धेने घेतली आहे. (एकाधिकारात एकच विक्रेता असतो पर्यायी विक्रेता नसल्यामुळे तो ग्राहकांचे प्रचंड नुकसान करतो.) तरीही अल्पाधिकार स्पर्धेतही शोषण सुरू असलेले दिसते. अल्पाधिकारात मोजके विक्रेते असतात. ते आपसात संगनमत करून बाह्य स्पर्धकांना आत येऊ देत नाही. यातूनच ग्राहकांची प्रचंड लूट होते यात बदल होणे आवश्यक आहे. बरेचसे विक्रेते निर्माण होऊन म्हणजे एकाधिकारयुक्त स्पर्धा प्रत्येक वस्तूबाबत तयार होऊन ग्राहकांच्या मागणीचा, वस्तूंच्या दर्जाचा, किफायतशीर किंमतीचा समतोल निर्माण होणे आवश्यक आहे. एकूणच बाजारातील चुकीच्या प्रथा, परंपरा बंद होऊन किंमती व वस्तूचा दर्जा यात चांगले संबंध आत्मनिर्भरतेसाठी एकाधिकारयुक्त स्पर्धेतून निर्माण होणे आवश्यक आहे.

(iv) लोकशाही

कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ हे लोकशाहीचे आधारस्तंभ आहे. लोकशाही प्रदीर्घ काळ टिकेल असा अंदाज असला तरी या लोकशाहीमार्फत अर्थव्यवस्था समृद्ध व आत्मनिर्भर होणे आवश्यक आहे. बहुमत तयार होऊन योजनांची आखणी आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी लोकशाहीचे महत्त्वाचे स्थान आहे. निर्णय प्रक्रियेत सर्वांना समावून घेण्याची क्षमता लोकशाहीत असल्यामुळे मतदार व मतदार प्रक्रिया साधी, सोपी, समग्र असावयास हवी, लोकशाहीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था आत्मनिर्भर होण्यासाठी ती जगण्याबरोबरच सर्वसमावेशक बनणे आवश्यक आहे.

(v) मागणी

अर्थव्यवस्थेत अचुक मागणी किंवा प्रभावी मागणी वाढणे आवश्यक आहे. यासाठी आपल्या लोकसंख्येच्या मर्यादित गरजा कोणत्या आहे. तसेच आज आणि भविष्यकालीन गरजांचा अचुक अंदाज घेवून पुरवठा निश्चित केल्यास साधनधनाच्या पर्याप्त वापराबरोबरच पुरवठा=मागणी हे समीकरण तयार होईल व याचा फायदा सर्वांना मिळेल. देशात मागणी किंवा प्रभावी मागणीचा अभाव असल्यामुळे साधनधन वाया जात आहे. तसेच मागणीचा अचुक अंदाज घेता येत नसल्यामुळे असलेल्या पुरवठ्यावर ताण पडून साधने वाया जात आहे. मागणी =पुरवठा हे समीकरण आत्मनिर्भरतेसाठी योग्य बनविण्याकरीता बाजारपेठांमध्ये चांगले संबंध निर्माण होणे आवश्यक आहे तसेच किंमत हा घटक मागणी पुरवठ्यामध्ये मध्यस्थ असल्यामुळे किंमत स्थिरताही मागणीसाठी टिकणे आवश्यक आहे.

आत्मनिर्भर भारत = भारतीय अर्थव्यवस्था+ पायाभूत सोयी+ किंमत व बाजार यंत्रणा+ लोकशाही+ मागणी या सर्व घटकांमध्ये परस्परपूरकता सबळ झाल्यास आत्मनिर्भरता पुढील काही दशकात देशात निर्माण होईल यात कुठलीही शंका नाही.

अनुत्पादन खर्च आणि तीव्र समस्यांकडे विशेष लक्ष

भारतीय अर्थव्यवस्थेत किंमत अस्थिरतेचा प्रश्न दुसऱ्या महायुद्धापासून सुरू झाला असून तो अजूनही कायम आहे. आज कोवीड-१९ मुळे किंवा वर्तमान दशकातील आर्थिक बदलामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था सुस्तीच्या स्थितीत आहे. (बाजारात येणारी पुन्हा-पुन्हा घट) यावर उपाययोजना झाली नाही तर मंदी किंवा महामंदीवरही उपाय करणे कठीण होईल. मंदी किंवा महामंदी अनेक कारणामुळे निर्माण होत असली तरी अनुत्पादन खर्च हे मंदी निर्माण होण्याचे प्रमुख कारण आहे. अनुत्पादन खर्चावर शासनाने, उद्योजकांनी, वैयक्तिक जीवनातही मनुष्याने चांगले व्यवस्थापन करण्याची आवश्यकता आहे. अनुत्पादन खर्चाबाबतचा भ्रम काढून टाकणे आवश्यक आहे. बरेचदा अनुत्पादन खर्च प्रदर्शन प्रभावामुळे मोठा बनतो (दुसऱ्यांकडे जी वस्तू आहे ती माझ्याकडे असायला हवी याला प्रदर्शन प्रभाव म्हणतात) या प्रदर्शन प्रभावामुळे विकसनशील राष्ट्रांचा किंवा जनतेचा अनुत्पादन खर्च वाढतो. अनुत्पादन खर्चामुळे खोटी मागणी निर्माण होते. याचा अंदाजही संयोजकाला घेता येत नाही. पुढे हा खर्च मंदीच्या रूपाने अंगलट येतो. यामुळे अनुत्पादन खर्चावर विविध साधनांच्या व संयमाच्या सहाय्याने नियंत्रण प्रस्थापित होणे आत्मनिर्भरतेसाठी आवश्यक आहे.

आपल्या देशात दारिद्र्य, बेकारी, महागाई, आर्थिक विषमता अंतर्गत व बाह्य संरक्षण या तीव्र समस्यांमधून ओळखण्यात येते. यावर विशेष उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात साधीच्या रोगावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यात यश आले असले तरी मानवी चुकांमुळे या तीव्र समस्या वाढत आहे. या सर्व समस्या परस्परपुरक आहे. एका समस्येकडे विशेष लक्ष दिल्यास इतर समस्या त्यातून हळूहळू नष्ट होणाऱ्या आहे. आर्थिक विषमता नष्ट होण्याकरीता गरिबांचा दृष्टिकोण बदलणे आवश्यक आहे तसेच मलाही कौशल्याच्या आधारे पुढे जाता येते हा दृष्टिकोण बनणे आवश्यक आहे. दारिद्र्यासाठी - दारिद्र्याचे दुष्टचक्र नष्ट करणे आवश्यक आहे. बेकारीसाठी तीनही क्षेत्रांच्या क्षमता आणि उपयोगी उत्पादन तंत्राचा आवश्यक वापर, अंतर्गत व बाह्य संरक्षणासाठी देशांतर्गत यासमवेत काम करणाऱ्या संस्था आणि बाह्य संस्था यांच्या भूमिका निपक्षपाती होणे आवश्यक आहे. या तीव्र समस्या साध्या पध्दतीने सोडविता येते, गरज आहे ती दृष्टिकोण सकारात्मक करण्याची.

तरुणाईला विश्वासात घेऊन गुंतवणूक आणि आत्मनिर्भरतेचा प्रवास

आधुनिक काळात तरुणाई हा करमणुकीचा विषय नाही तर चांगल्या गुंतवणूकीचा स्रोत आहे. याकडे शासनाने आणि घराघरातून लक्ष देणे गरजेचे आहे. तरुणाईला विश्वासात घेऊन गुंतवणूकीला प्रोत्साहन दिल्यास प्रचंडफायदे तयार होणारे आहे. चांगले शिक्षण, प्रशिक्षण, संशोधनाच्या सोयी तरुणाईला मिळाल्यास कोणत्याही जोखमी हा वयोगट घेण्यासाठी तयार होईल. यातून आत्मविश्वास व आत्मनिर्भरता तयार होऊन त्याचा फायदा कुटूंब, गाव, शहर, राज्य, राष्ट्राला एकाच वेळी मिळेल. जे सुचते ते मांडण्याची धमक या वयोगटाकडे असल्यामुळे त्याचा सार्थक वापर होणे देशहितासाठी आवश्यक आहे. "डेमोग्राफिक डिव्हिडंड" आज आपल्या लोकसंख्येत आहे आणि तो पुढच्या काही दशकापर्यंत टिकणारा आहे. याचा पूर्ण अंदाज घेऊन संधीचे सोने केल्यास आत्मनिर्भरतेचा प्रवास सुखकर होईल आणि यामार्फत देशाला समर्थपणासुद्धा मिळेल. प्रत्येक घटकराज्यांच्या क्षमता व केंद्रशासित प्रदेशांच्या क्षमता हा तरुण गट प्रथमता ओळखत असल्यामुळे त्यांच्या सार्थक क्षमतांचा उपयोग देशात करून घेणे महत्त्वाचे आहे. तसेच अतिरिक्त लोकसंख्येचे पर्याप्त लोकसंख्येत रूपांतरण करणेही याचवेळी आवश्यक आहे. यासाठी तरुण वयोगटाला पर्याप्त लोकसंख्येचे महत्त्व पटवून देणे आवश्यक आहे, म्हणजे आज अतिरिक्त लोकसंख्येतील डेमोग्राफीक डिव्हिडंड (तरुण लोकसंख्येचा गट अधिक) आणि भविष्यातील पर्याप्त लोकसंख्या यातून मानवी भांडवल सुदृढहोऊन नैसर्गिक साधनधनाचा वापर व इतरही स्रोतांच्या वापरासाठी हा घटक महत्त्वपूर्ण ठरेल. एकूणच सद्यास्थितीतील तरुणाईचा गट व पुढील पर्याप्त लोकसंख्येच्या सहाय्याने आत्मनिर्भर भारत निर्माण होणार आहे, यात कुठलेही वावगे नाही.

मर्यादित गरजांच्या पूर्ततेतूनच आत्मनिर्भरता निर्माण

निमग्न मानवी गरजा पूर्ण करू शकतो मानवी हाव पूर्ण करणार नाही म्हणजे आपल्या मर्यादित गरजा पूर्ण करणे कोणत्याही व्यक्तीला किंवा राष्ट्राला शक्य आहे, याची ओळख होती. अमर्याद गरजांसाठी साधनांची विपूलता कोणत्याही राष्ट्राकडे नाही. कमलीही प्रगती म्हणजे विकास नव्हे. युरोपियनांची प्रगती होत आहे असे मानण्यालायक पुरावा उपलब्ध नाही. आध्यात्मिक व नैतिकतेचे लक्षण तिथे दिसत नाही. दुर्योधनाजवळ अफाट संपत्ती होती पण विदुर आणि सुदामाच्या

तुलनेत तो दारिद्री होता. तलवारीच्या सहाय्याने जगणारे अनेकदा तलवारीने मरतात. पोहणारा बहुतेकदा बुडूनच मरतो. एकूणच अमर्याद गरजांची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न झाल्यास शांततेऐवजी अशांतता तयार होतांना दिसते आणि मर्यादित गरजांच्या पूर्ततेतून शांतता तयार होते.

मर्यादित गरजांच्या पूर्ततेवेळी "जे करायाचा तुमचा संकल्प असेल ते तुम्ही बेलाशक बोलून दाखवा आणि जे बोलून दाखवावयाची तुमची तयारी नाही ते करावयास जाऊ नका" (लोकमान्य टिळक) याचा वापर होणे आवश्यक आहे. अमर्याद गरजांमध्ये जे चांगले वैशिष्ट्ये आहे किंवा अतिआवश्यक गरजांची निवड करून साधनांचा वापर झाल्यास आवश्यक गरजा प्रत्येकांच्या पूर्ण होऊन आत्मनिर्भरतेचा पाया मजबूत बनण्यास कोणत्याही अडचणी नाही यातूनच शाश्वत व सर्वसमावेशक विकासाचा राजमार्ग तयार होईल आणि तो आत्मनिर्भरतेला मजबूत करेल.

विषयासंदर्भात निष्कर्ष

- (१) भारतीय अर्थव्यवस्था इंग्रजी साम्राज्याअगोदर स्वयंपूर्ण किंवा आत्मनिर्भर होती तिला जाणिवपूर्वक इंग्रजांनी तोडली आहे.
- (२) भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राकडे विकास करण्याची प्रचंड क्षमता असूनसुद्धा १९९० च्या दशकापासून या क्षेत्राकडे दुर्लक्ष सुरू आहे.
- (३) भारत लोकसंख्येबाबत तरुण देश आहे परंतु या लाभांश लोकसंख्येचा पर्याप्त वापर होत असलेला दिसून येत नाही.
- (४) शासनाचे सार्वजनिक आरोग्य आणि शिक्षण व्यवस्थेकडे उत्तरोत्तर दुर्लक्ष होत जात असल्याचे दिसून येते.
- (५) भारतीय अर्थव्यवस्थेत विकास आणि आपत्तीमध्ये जवळचा संबंध असतांना आपत्तीकडे अतिशय दुर्लक्ष होत असलेले दिसून येते.
- (६) आत्मनिर्भरतेला आर्थिक कारणे कारणीभूत आहेत तसेच आर्थिकेत्तर कारणेही महत्त्वाची आहे.
- (७) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील दारिद्र्य, बेकारी, महागाई, आर्थिक विषमता, अंतर्गत व बाह्य संरक्षण या प्रमुख समस्यातील तीव्रता अजूनही कायम असलेली दिसून येते.
- (८) शेती, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र एकमेकांना पुरक असतांना जी.डी.पी. मधील वाट्यामध्ये जे अंतर निर्माण होत आहे ते आत्मनिर्भरतेसाठी योग्य नाही.
- (९) भारताकडे लोकसंख्या, नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि इतरही विकासाचे अनेक स्रोत उपलब्ध असल्यामुळे आत्मनिर्भरतेचा प्रश्न कठीन असला तरी सामूहिक प्रयत्नांद्वारे तो सुटणारा दिसून येतो.

गृहितकृत्याची पडताळणी

भारतीय विचारवंतांनी आणि सुधारकांनी आर्थिक शोषणावर आधारित आर्थिक निःसारणाचा सिध्दांत मांडला आणि ब्रिटिशांकडून होणारी भारताची आर्थिक लूट लोकांसमोर मांडली, त्यातूनच पुढे स्वदेशीची चळवळ उभी राहिली. याचाच भाग म्हणून ब्रिटिश मालाची होळी केली गेली, त्यांच्या मालावर बहिष्कार टाकला गेला. ही स्वयंपूर्णतेला चालना देण्याची चळवळ होती. पुढे सर्व देश जागतिकरणात (१९९५) सहभागी होऊन प्रादेशिकतेला किंवा स्थानिकतेकडे दुर्लक्ष करून देशा-देशाच्या परस्परपुरकतेतून आत्मनिर्भरता तयार केलेली दिसून येते आणि वर्तमान दशकात (२०१०-२०२०) 'मेक इन इंडीया', 'स्टार्ट-अप', 'अमेरीका-चीन व्यापार युध्द', 'अमेरिका फर्स्ट योजना' अशा उपक्रमातून स्वदेशाहित महत्त्वाचे मानणारी प्रादेशिक अस्मितादेशादेशात प्रभावी ठरू लागली आहे. त्यामुळे आत्मनिर्भरता ही देश, स्थळ, काळ, व्यक्ती आणि मानसिक संकल्पना आहे असेया शोधनिबंधाचे गृहितक निवडक घटनांच्या आधारे सिध्द होते.

समस्यांच्या निरसनासाठी किंवा आत्मनिर्भरतेकरीता अल्प, मध्यम आणि दीर्घकालीन उपाययोजना

कोणत्याही व्यक्ती किंवा अर्थव्यवस्थेपुढे साधनांच्या दुर्मिळतेमुळे आर्थिक प्रश्न निर्माण होतो आणि विकास व आपत्तीचा जवळचा संबंध असल्यामुळे नवीन नवीन नैसर्गिक व मानवी संकटे निर्माण होत असतात यासाठी अल्प, मध्यम आणि दीर्घकालीन उपाययोजना तयार असणे गरजेच्या आहे. गरजांची किंवा समस्यांची सोडवणूक करतांना शास्त्रज्ञानाऐवजी शास्त्रज्ञानाचा वापर होणे आवश्यक आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आत्मनिर्भरतेसाठी अल्प, मध्यम आणि दीर्घकालीन योजना पुढीलप्रमाणे,

(अ) अल्पकालिन उपाययोजना

(i) एकाचवेळी मागणी व पुरवठा दोनही बाजूकडे लक्ष (ii) सार्वजनिक आरोग्य व शिक्षण व्यवस्था बळकट करणे (iii) स्वायत्त गुंतवणूकीला प्रोत्साहन आणि वाढ (iv) कृषी व संबंधित क्षेत्रांवर जाणिवपुर्वक लक्ष (v) शासन लोकांच्या व लोक शासनाच्या बाजूने आहे यावर भर (vi) साधनधनाच्या वापरासाठी प्रत्येकाकडून छोट्या युक्त्यांचा वापर वाढविणे आवश्यक (vii) विकास आणि आपत्तीसाठी शास्त्रज्ञानाचा वापर (viii) अनुत्पादक खर्च शासन व व्यक्ती मार्फत तात्काळ बंद. (ix) कार्यकारी लोकसंख्येचा प्रबळ वापर.

(ब) मध्यमकालीन उपाययोजना

(i) संघटित व असंघटित रोजगारात वाढ (ii) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा विस्तार (iii) प्रेरित गुंतवणूकीला प्रोत्साहन (iv) पायाभूत सुविधेत वाढ (v) उद्योग व व्यवसायांचे विकेंद्रीकरण (vi) आयात प्रतिस्थापन व निर्यात विविधकरण (vii) विदेशी व्यापाराची दिशा व रचना विकसित (viii) देशाकडील अतिरिक्त साधनांचा कौशल्याने वापर (ix) केंद्रीयबँकेचे मौद्रिक धोरण व शासनाचे राजकोषीय धोरण विकास केंद्रित.

(क) दीर्घकालीन उपाययोजना

(i) पर्याप्त लोकसंख्या बाबत नियोजन (ii) विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी संबंध (iii) आयाती-निर्यातीच्या सुलभ स्रोतांचा वापर (iv) देशांतर्गत तीव्र समस्यांच्या निवारणावर भर (v) प्रत्येक राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांच्या क्षमतांची व समस्यांची ओळख व उपाय (vi) लोकशाही व सार्वभौमत्ववर भर (vii) प्राचीन संस्थांची जपणूक (viii) खेडे-शहरे, स्त्री-पुरुष विकासाची केंद्रे यावर भर (ix) वसुधैव कुटूंबकम् (x) सर्वसमावेशक व शाश्वत करप्रणाली.

समारोप

भारतीय नागरिकांना देशाच्या क्षमता आणि मर्यादांची ओळख असल्यामुळे आत्मनिर्भरता मिळविणे कठीण असले तरी शक्य आहे कारण भारताकडे स्वावलंबनाचे किंवा आत्मनिर्भरतेचे प्रचंड स्रोत उपलब्ध आहे. काही दशकांपर्यंत टिकणारी लाभांश लोकसंख्या, पुढे त्यातून निर्माण होणारी पर्याप्त लोकसंख्या, बरेच विकासाचे आर्थिक व आर्थिकेतर घटक भारताकडे आहे तसेच देशात अतिरिक्त ठरणाऱ्या साधनांचा वापर दुसऱ्या देशांना उपलब्ध करून देणे व इतर देशांकडे अतिरिक्त ठरत असलेल्या साधनांचा चांगला वापर करणे याची कला भारताकडे आहे आणि दुसऱ्याकडून आपल्या साधनांचा गैरवापर होत असल्यास प्रसंगी तोंड देण्याचीही क्षमता देशाकडे असल्यामुळे आत्मनिर्भरता मिळविणे कठीण नाही आणि पुढेयामुळे "तन-मन-धन से सदा सुखी हो भारत देश हमारा - विश्व हमारा" हा राजमार्ग आत्मनिर्भरतेतून तयार होईल, हे खरे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- (१) दैनिक लोकसत्ता (२०१७) रौप्य महोत्सव विशेषांक, नागपूर
- (२) पाटील जे. एफ (२०१२), महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी पर्यायी दृष्टिकोन, श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर
- (३) देशपांडे विनायक, (२०१०) भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास) हिमालया पब्लिशींग, नागपूर
- (४) रानडे अजित, (२०२०) लोकसत्ता वेबसंवाद मधिल सादरीकरण
- (५) राय अजित (२०१९) द नॅशनल इंटरस्ट, दै. हितवाद
- (६) अर्थसंवाद (२०१६) मराठी अर्थशास्त्र परिपदेचे त्रैमासिक, खंड ४० अंक १
- (७) टेसाई व भालेराव (२०१२) कृषी अर्थशास्त्र, निराली प्रकाशन, पुणे
- (८) भामरे संजय (२०१३), महिलांचे सामाजिक योगदान, अर्थव पब्लिकेशन, जळगाव
- (९) धरचक्रवर्ती पी. जी. (२०१७) विकास आणि आपत्ती, योजना मासिक, मुंबई.
- (१०) फडणवीस मृणालिनी (२०२०) विकासाचा पर्याय भांडवलवाद ? अर्थमिमांसा अर्धवार्षिक मासिक.
- (११) गाडगीळ गंगाधर (१९६१) नियोजन आणि समृद्धी, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- (१२) कांबळे पी. एस. (२०२०) मराठी अर्थशास्त्र परिपदेचे त्रैमासिक, खंड ४४, अंक २.